

FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARINING IQTISODIY ASOSLARI

Po'latov Sardor Akmal o'g'li

Mustaqil izlanuvchi

Zamonaviy bosqichda davlat hayotining barcha sohalarida demokratik o'zgarishlarni amalga oshirishda nodavlat notijorat tashkilotlari hamda fuqarolik jamiyati boshqa institutlarining roli va ahamiyatini oshirish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar ko'rildi. O'zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining samaradorligini oshirishga qaratilgan 200 dan ortiq normativ-huquqiy hujjat qabul qilindi, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash uchun zarur institutsional baza yaratildi. Bugungi kunda faoliyat ko'rsatayotgan 9 200 dan ziyod nodavlat notijorat tashkiloti jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini, demokratik qadriyatlarni himoya qilishda, ijtimoiy, madaniy va ma'rifiy maqsadlarga erishishda muhim rol o'ynamoqda

Shu bilan birga NNTlarni institutsional bazasi ham shakllantirildi. Jumladan, Oliy Majlisning Demokratik institutlar, nodavlat tashkilotlar va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari qo'mitasi, Inson huquqlari bo'yicha vakili, Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi, Respublika baynalmilal madaniyat markazi, Oliy Majlis huzuridagi Nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondi, O'zbekiston nodavlat notijorat tashkilotlari milliy assotsiatsiyasi kabi davlat miqyosida katta maqomga ega bo'lgan ijtimoiy institutlar tashkil topdi. Davlat tomonidan nodavlat notijorat tashkilotlarning qulay faoliyat ko'rsatishi uchun barcha imtiyozlar yaratilmoqda. Berilgan imkoniyatlar asosida NNTlar ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda davlatning teng huquqli hamkoriga aylandi.

“Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”da belgilangan islohotlar natijasida NNT tizimini keng rivojlantirish, ularni tashkil etish hamda faoliyatini yo'lga qo'yish imkoniyati yaratildi. Shuningdek, NNTlar uchun qonunchilikdagi ayrim

tashkiliy-huquqiy mexanizmlar hamda tartib-taomillarni takomillashtirish va soddalashtirish maqsadida 2013-yil 12-dekabrda "Fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirishga ko'maklashish borasidagi qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"gi, 2018-yilning 4-mayda "Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni va 2024 yil 26-avgustda "Fuqarolik jamiyati institutlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-124-son qabul qilindi.

Qabul qilingan barcha huquqiy-normativ hujjatlar NNTlarning davlat va jamiyat hayotidagi maqomi, roli va ishtirokining huquqiy asosini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari NNTlarning ijtimoiy sohadagi huquqiy maqomi bilan birga faoliyat turlari ham parallel holda ortib bordi. Masalan, nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini yanada rivojlantirish hamda ularning mamlakatda demokratik o'zgarishlarni amalga oshirishda va jamiyatni erkinlashtirishda faol ishtirok etishi, ularni moliyalashtirish manbalarini shakllantirish uchun obyektiv sharoitlari yaratildi.

NNTlar uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti mablag'larini ajratilishi, ijtimoiy, iqtisodiy, gumanitar masalalarni hal etishda ularning ishtirok etishiga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish uchun taqsimlanish mexanizmlari ishlab chiqildi. . Hozirda nodavlat notijorat tashkilotlari hududlarning aniq ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, fuqarolarning ijtimoiy faolligini yanada oshirishga qaratilgan istiqbolli, ijtimoiy va umumrespublika ahamiyatga molik dasturlari amalga oshirmoqda. Xorijiy nohukumat tashkilotlari va xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarni rivojlanmoqda. Davlat ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda ular bilan birgalikda turli shakllarda tadbirlar, dasturlar va loyihalar, grantlarini amalga oshirmoqda.

NNTlar davlatning muhim ustuvor dasturlari va loyihalarini, ijtimoiy va umumrespublika ahamiyatiga molik boshqa dasturlar va loyihalarni amalga oshirishda mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan hamkorligini chuqurlashtirish

hamda ijtimoiy hayotni demokratlashtirish jarayonlarida yetakchi rol o'ynamoqda. Xalqaro huquqda nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqiy maqomini tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega. 1910-yilada tashkil etilgan birinchi Kongressida NNTlar "xalqaro assotsiatsiyalar uyushmasi" nomi ostida birlashdi. O'sha yildan boshlab, NNTlarning xalqaro maqomi ustida muttasil ish olib borildi.

1950-yilga kelib NNTlar to'g'risida xalqaro konvensiya loyihasi ishlab chiqildi. Loyihaga ko'ra, NNTlar "associations d'initiative privée" (fran. -xususiy tashabbuslar assotsiatsiyalari) yoki "nongovernmental organizations brought into being by private initiative" (ingl. - o'z tashabbusiga ko'ra tashkil etilgan nodavlat tashkilotlar) deb nomlana boshlandi. NNTlar maqomiga ko'ra ikki turga bo'linadi: xalqaro nohukumat tashkilotlar va milliy maqomga ega bo'lgan NNTlar. O'z nizomiga va O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududida hamda bitta yoki undan ko'proq chet el davlati hududida faoliyat olib borishi mumkin bo'lgan xalqaro tashkilot xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti, deb hisoblanadi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, xorijiy adabiyotlarda keltirilayotgan "nohukumat tashkilotlar" tushunchasini "xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti" tushunchasi yordamida foydalansa bo'ladi.

Xalqaro NNTlarga: Xalqaro Qizil Yarim Oy jamiyati, xalqaro amnistiya, Xyuman Rayts Votch, Memorial, Chegarasiz vrachlar, Chegarasiz repartyorlar, AQSH xalqaro rivojlantirish agentligi (USAID) va AQSH milliy demokratik instituti (NDI), BMTning Bolalar jamg'armasi (YUNISEF) vakolatxonasi, Xalqaro rivojlanish bo'yicha AQSH agentligi vakolatxonasi, "Britaniya Kengashi" ("British Council"), Konrad Adenauer, Fridrix Ebert, DVV International (GFR) boshqa qator xalqaro nohukumat tashkilotlari kiradi. Milliy NNTlarga: O'zbekiston nodavlat notijorat tashkilotlari milliy assositsiyasi, O'zbekiston Respublikasi ommaviy axborot elektron vositalari milliy uyushmasi, O'zbekiston mustaqil bosma ommaviy axborot vositalari va axborot agentliklarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish jamoat fondi, "Mahalla", "Nuroniy" jamg'armalari, O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi, O'zbekiston yoshlar harakati, O'zbekiston fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi, "Taraqqiyot

strategiyasi” markazi, “Ezgu maqsad” jamg‘armasi, Madaniyat vazirligi qoshidagi Madaniyat va san’atni rivojlantirish jamg‘armasi va boshqalar) muvofiqlashtiruvchilar bo‘lishi mumkin.

O‘zbekistondagi NNT faoliyatlarini hududiy mansubligiga ko‘ra quyidagi darajalarga bo‘linadi: umummamlakat, mintaqaviy NNTlar, mahalliy NNTlar. Bugungi kunda, notijorat tashkilotiga xalqaro maqom berish masalasi yetarlicha ishlab chiqilmagan. Aytaylik, NNT ro‘yxatdan o‘tkazilayotganda mazkur maqomni oladi, lekin keyin o‘z amaliy faoliyati davomida boshqa mamlakatlarda filiallar va vakolatxonalar ochmaydi, u yerda o‘z faoliyatini olib bormaydi. Shunga qaramay, u baribir o‘z nomida “xalqaro” tushunchasidan foydalanaveradi, chunki adliya organlarida tegishli nazorat qilish mexanizmi yo‘q va ular NNTni boshqa mamlakatlarda faoliyat olib bormayotgani uchun xalqaro tashkilot maqomidan mahrum qilish to‘g‘risida qaror qabul qila olmaydi. Shu tariqa, har qanday notijorat tashkiloti, agar istiqbolda faoliyatini xalqaro maydonga chiqarishni nazarda tutgan bo‘lsa, ro‘yxatdan o‘tish chog‘ida o‘z nomida “xalqaro” so‘zidan foydalanishi mumkin. Aytib o‘tish joizki, xalqaro huquq normalari nodavlat notijorat tashkiloti tushunchasini nazarda tutmaydi. Masalan, muhim xalqaro hujjat bo‘lmish Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomi turli xalqaro va milliy tashkilotlarni nohukumat tashkilotlari jumlasiga kiritadi. BMT Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashi 1996-yilda qabul qilingan o‘z rezolyutsiyasida ta’rif beradiki, “nohukumat tashkiloti” deganda davlat organi yoki hukumatlararo bitimga binoan tashkil etilmagan hamda, bundan tashqari, vakillik tuzilmasiga, nazorat va o‘z a’zolari oldida hisobot berish tizimiga ega bo‘lgan tashkilot tushuniladi.

O‘z navbatida, BMT Kotibiyatining Ijtimoiy axborot departamenti nohukumat tashkilotini fuqarolarning mahalliy, davlat yoki xalqaro darajada tashkil etilgan har qanday ixtiyoriy notijorat ittifoqi sifatida ta’riflagan. Xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti - demokratik jamiyatning barqarorligi va fuqarolarning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi orqali rivojlantirish, davlat ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma’noda, Nohukumat

tashkilotlar BMT Nizomi va Yevropa Kengashi Nizomining maqsadlariga erishish hamda tamoyillarni bajarilishiga o'z hissasini qo'shadi.

“Nohukumat tashkilotlar” tushunchasi xalqaro huquqda keng ishlatilmoqda. Agar, BMTning shakllanishi tarixiga nazar tashlasak, 1945-yil iyunida imzolangan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomining 71-moddasida BMT o'z vakolatiga kirgan masalalar yuzasidan “nohukumat tashkilotlar bilan maslahat qilishga xaqlidir”, - deb ta'kidlagan. Hozirgi kunda Birlashgan Millatlar Tashkiloti bilan hamkorlik qiladigan nohukumat tashkilotlariga asosan ikki statusini beradi: “konsultativ” va

“akkreditatsiya subyekti”. Bundan tashqari, BMTning fuqarolik jamiyati bilan a'zo davlatlar delegatsiyasi sifatida hamkorlik qilish asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Xalqaro nodavlat notijorat tashkilotlarining hissasi jamiyatning turli qatlamlari va davlat hokimiyati organlari o'rtasidagi bog'lovchi axborot bo'g'ini rolini bajarish, qonun hujjatlaridagi va davlat siyosatidagi o'zgarishlarni jadallashtirish hamda muhtojlarga yordam ko'rsatishdan to texnik va professional standartlarni ishlab chiqish, milliy va xalqaro qonun hujjatlari bo'yicha olingan majburiyatlarning bajarilishini tekshirish, o'zini namoyon etish uchun imkoniyatlar berish, shuningdek umumiy manfaatlarni ko'zlash, olg'a surish va himoya qilishgacha bo'lgan g'oyat xilma-xil faoliyat turlari orqali amalga oshiriladi.

Xalqaro nodavlat notijorat tashkilotining ko'pligi va rang-barangligi jamiyat a'zolarining huquq va erkinliklarini ta'minlanishi, davlatning demokratik tamoyillar asosida rivojlanishini ta'minlaydi. Xalqaro nodavlat notijorat tashkilotlari mohiyatiga ko'ra, ko'ngilli o'zini o'zi boshqaruvchi tashkilotlar bo'lib, ular biror davlat hokimiyati organlariga bo'ysinmaydi.

Ularni tavsiflash uchun milliy qonun hujjatlarida qo'llaniladigan atamalar turlicha bo'lishi mumkin, bular uyushmalar, hayriya jamiyatlari, fondlar, jamoat, notijorat tashkilotlari, jamiyatlar va trestlar kabi tushunchalar qo'llaniladi. Ilmiy adabiyotlarda keltirilishicha, siyosiy partiyalar amal qiladigan tamoyillar bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi tuzilmalar nohukumat tashkilotlari jumlasiga kirmaydi.

Alohida (jismoniy yoki yuridik) shaxslar va shaxslar guruhlaridan tuzilgan tashkilotlar nohukumat tashkilotlar kiradi. Ular tarkibi va faoliyat doirasiga ko'ra ham milliy, ham xalqaro bo'lishi mumkin. Xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti a'zolik ham a'zolikka badallariga asoslangan bo'lishi mumkin. xalqaro nodavlat notijorat tashkilotining asosiy maqsadi foyda olish emas. Ular o'z faoliyatini amalga oshirish jarayonida oladigan foyda a'zolari yoki muassislari o'rtasida taqsimlanmaydi, balki tashkilot ustuvor vazifalarini bajarishga yo'naltiriladi. Nohukumat tashkilotlari norasmiy tashkilotlar ham, huquqiy subyektlikka ega tuzilmalar ham bo'lishi mumkin. Huquqiy subyektlikka qo'shimcha ravishda nohukumat tashkilotlar oladigan moliyaviy va boshqa qo'llab-quvvatlanishdagi farqlarni aks ettirish maqsadida, ular milliy qonun hujjatlariga muvofiq turlicha maqomdan foydalanishi mumkin.

Xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti faoliyatining asosiy tamoyillari: - xalqaro nodavlat notijorat tashkilotlari alohida shaxslar yoki shaxslar guruhlaridan tashabbusi bilan tuziladi. Shu sababli bunday tashabbus milliy huquq va moliya tizimining tegishli qoidalari doirasida qo'llabquvvatlanishi kerak. Barcha nohukumat tashkilotlari erkin fikr bildirish huquqidan foydalaniladi.

- huquqiy subyektlik maqomiga ega bo'lgan xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti boshqa yuridik shaxslarda bo'lgani singari imkoniyatlarga ega bo'lishi, odatda yuridik shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan ma'muriy, fuqarolik va jinoyat huquqi normalariga muvofiq faoliyat ko'rsatishi hamda sanksiyalarga duchor etilishi kerak.

- davlat hokimiyati organining xalqaro nodavlat notijorat tashkilotiga nisbatan har qanday harakati yoki harakatsizligi ma'muriy tartibda, shuningdek mustaqil, xolis va to'liq yurisdiksiyaga ega bo'lgan sudda ko'rib chiqilishi kerak. Xalqaro nodavlat notijorat tashkilotlarining maqsad va vazifalari quyidagilarda ko'rinadi:

- xalqaro nodavlat notijorat tashkiloti vazifalarining o'zi ham, ularga erishish vositalari ham qonuniy bo'lishi sharti bilan o'z vazifalarini erkin shakllantiradi va bajaradi.

- xalqaro nodavlat notijorat tashkilotining mumkin bo'lgan vazifalari orasida, tashkilotning nuqtayi nazari davlatning rasmiy siyosatiga mosligi yoki mos emasligidan qat'i nazar, ijtimoiy manfaatlarni ifodalovchi masalalar bo'yicha tadqiqotlar, ta'lim va huquqni muhofaza qilish faoliyati bo'lishi mumkin.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, xalqaro nodavlat notijorat tashkilotlari davlatning ijtimoiy siyosatidagi dolzarb muammolarga bevosita ochiqdan-ochiq munosabat bildirishi, uni tanqid qilishi, tegishlar taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishda katta imkoniyatlarga ega. O'zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlari qonun hujjatlari bilan taqiqlanmagan har qanday faoliyat turini o'z nizomlarida belgilangan maqsadlari doirasida amalga oshirishi mumkin. Nodavlat notijorat tashkilotlari o'z faoliyatida davlat hokimiyati va boshqaruvi organlaridan mustaqildir, qonunlarda nazarda tutilganidan boshqa hollarda ularga hisobot bermaydi hamda ularning nazorati ostida bo'lmasligi belgilab qo'yilgan. Davlat nodavlat notijorat tashkilotlarining qonun hujjatlariga muvofiq axborotni izlash, olish, tadqiq etish, tarqatish, undan foydalanish va uni saqlashga bo'lgan huquqini ta'minlaydi. Nodavlat notijorat tashkilotlarining mulki daxlsiz va qonun bilan muhofaza qilinadi. Nodavlat notijorat tashkilotlarining mol-mulki natsionalizatsiya, rekvizitsiya va musodara qilinmaydi, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Nodavlat notijorat tashkiloti o'zining ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar yuzasidan raddiya berilishini sud tartibida talab qilishga haqli. Agar nodavlat notijorat tashkilotining ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar ommaviy axborot vositalarida tarqatilgan bo'lsa, ayni shu ommaviy axborot vositalarida raddiya berilishi lozim. Agar bunday ma'lumotlar tashkilotdan yuborilgan hujjatda uchrasa, bunday hujjat almashtirilishi yoki chaqirib olinishi kerak. O'zining ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar tarqatilgan nodavlat notijorat tashkiloti bunday ma'lumotlarga raddiya berilishi bilan bir qatorda ularni tarqatish natijasida yetkazilgan zararlarning o'zni qoplanishini talab qilishga haqli. Nodavlat notijorat tashkilotlari davlat organlarining g'ayriqonuniy qarorlari, ular mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy

harakatlari (harakatsizligi) ustidan bo'ysunuv tartibida yuqori turuvchi organga yoki sudga shikoyat qilish huquqiga ega.

Nodavlat notijorat tashkilotlari o'z huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzadigan davlat organlarining g'ayriqonuniy qarorlari, ular mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) ustidan sudga shikoyat qilganda davlat boji to'lashdan ozod etiladi. Davlat organlarining g'ayriqonuniy qarorlari, ular mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) natijasida nodavlat notijorat tashkilotiga yetkazilgan zararining o'zni sudning qarori asosida qoplanishi kerak.